

AZƏRBAYCAN SSR-də MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ və QORUNMASININ TƏŞKİLİ (1930-1950-ci illər)

- Açar sözlər:** Azərbaycan SSR, arxeologiya, abidələr, qazıntılar, maddi mədəniyyət abidələri
- Keywords:** Azerbaijan SSR, archeology, monuments, excavation, material and cultural monuments
- Ключевые слова:** Азербайджанская ССР, археология, памятники, раскопки, материальные и культурные памятники

Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində Cümhuriyyətin hakimiyyətinin devrilməsindən və burada bolşevik hakimiyyətinin qurulmasından bir qədər sonra bütün torpaqların kəndlilərə verilməsi məsələsi gündəmə gətirildi. Bu, ölkənin maddi-mədəniyyət abidələrinin və onların qalıqlarının da yerləşdiyi ərazilərin əkin-biçin üçün kəndlilərə verilməsi nəzərdə tuturdu. Ona görə də hakimiyyətdə təmsil olunan bir sıra ziyalılar bunun qarşısını almaq və abidələrin qorunması, daha sonra isə öyrənilməsi məsələsini gündəmə gətirdilər. İlk olaraq Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının Kollegiyası 1920-ci il mayın 24-də bu məsələyə baxdı və qərara alındı ki, tarixi abidələrin mühafizəsi məqsədilə Komissarlığın nəzdində Arslan Kriçinski, Mirzə Camalov və Ağayevdən ibarət yarımşöbə yaradılsın [2, v. 7-8]. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının Kollegiyası bu məsələni təkrar müzakirə etdi və əvvəlcədən hazırlanmış iş planını təsdiq etdi [2, v. 38-39]. Təklif olundu ki, iş üçün mükəmməl smeta tərtib olunsun və işlərin dayandırılmaması üçün hələlİK bütün xərclər Məktəbdənkənar şöbənin sərəncamında olan vəsait hesabına ödənilsin. Ölkənin maddi mədəniyyət abidələrinin qorunmasının təmin olunması üçün Xalq Ziraət (Torpaq) Komissarlığı üzrə dekret layihəsi hazırlandı və bu layihə 1920-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının Kollegiyasında geniş müzakirə olundu [2, v. 172-178]. Layihədə bildirilirdi ki, "Dağılmış və salamat qalmış qədim abidələrin yerləşdiyi torpaq sahələri Azərbaycan SSR-in zəhmətkeş kəndlilərinə verilməməli-

* Hüseynova Səba - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti huseynovre@gmail.com

dir." Lavjaya edilən əlavə qeyddə isə abidələrin rütubətə dövrün suda-tanır və onların abidə olması əlamətlərini bildirən izahat verilirdi [2, v. 172]. Bundan əlavə torpaq bölgüsü ilə məşğul olacaq bütün məsul işçilərin bu məsələdə diqqətli olmaları onların nəzərinə çatdırılırdı və bildirilirdi ki, bu dekreti pozan hər bir şəxs Respublika Ali İnqilab Tribunalı qarşısında cavab verməli olacaq.

Təbii ki, bu heç də o demək deyil ki, adı çəkilən qərar qəbul olunan kimi bütün işlər yoluna qoyuldu. Bu, yalnız qəbul olunmuş qərar idi və onun icrası o qədər də asan deyildi. Çünki vəzifə tutan şəxslərin hamısı vətənpərvər və maddi mədəniyyət abidələrini sevən şəxslər olsaydılar da belə, nəzərdə tutulan proqramların hamısını yerinə yetirmək mümkün deyildi. Çünki bunların hamısının icrası üçün lazım olan pul vəsaiti yox idi. Hətta arxeoloji qazıntıların aparılmasına vəsait ayırmaq imkanı yox idi. Məsələn, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının Kollegiyasının 1921-ci il noyabrın 21-də keçirilən iclasında Zurnabad və Ağdam ətrafında qazıntı işlərinin aparılması üçün 25 milyon rublun ayrılması barədə Baş Muzeyin xahişi rədd edilmişdi [3, v. 77arx.]. Çünki elə həmin protokolda göstəriləyi kimi, vəsait Volqaboyundan Azərbaycan SSR-ə gətirilən ac uşaqların ərzaq təminatına yönəldilmişdi [3, v. 77, 85-86]. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan SSR rəhbərliyi Mərkəzdən xahiş edirdi ki, Azərbaycan SSR-ə gətirilən Volqaboyu aqlarının respublikadakı ağırlığını cüzi də olsa, yüngülləşdirmək üçün, bəzi əlamətlər müin vəzifə qonu inəməmə və m əsələrinin də

İ.İ. Meşşanınin məqaləsi və qurumlarının 2011-ci ildə 10-cu illik məlumatlarında abidələrinin qaydalarını və qaydalarını təsvir etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr edilən "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu" kitabında abidələrinin qaydalarını və qaydalarını təsvir etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr edilən "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu" kitabında abidələrinin qaydalarını və qaydalarını təsvir etmişdir.

abidələrinin "öyrənilməsi və qorunması ilə bağlı məsələlərdə böyük zəhmət çəkmişlər [4, v. 16]. Əslində bu sahədə bu vaxta qədər aparılan elmi-tədqiqat işləri kortəbii xarakterdə idi. Amma adı çəkilən İstitutun yaradılmasından sonra bu sahədəki işlərin icrası konkret plan üzrə ardıcılıqla aparılmağa başladı. Bu bölmənin tarix, maddi mədəniyyət və etnoqrafiyadan ibarət seksiyalı var idi. İstitutun tarixi-etnoqrafik bölməsində o dövürün görkəmli alimləri İ.İ.Meşşanınov, İshaq Cəfərzadə, Saleh Qaziyev, Nina Minkeviç-Mustafayeva, Zelik Yampolski, B.Latının, T.Passek və b. çalışırdılar [bu barədə daha ətraflı bax: 12, 136-140]. Məhz bu dövrdə tarix, arxeologiya, etnoqrafiya sahəsində ilk milli elmi kadrların formalaşması prosesi başlanmışdı. Burada artıq maddi mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi üçün milli arxeoloji kadrların hazırlığı da gedirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda milli arxeologiyanın təşəkkülü və inkişafında akademik İ.İ.Meşşanınovun böyük xidmətləri olmuşdur. 1929 və 1933-cü illərdə İ.İ.Meşşanınovun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiyalar Mil-Qarabağ düzənliyi və Dağlıq Qarabağda daha geniş miqyasda tədqiqatlar aparmışlar. Tədqiqatlar gedişində müxtəlif dövrlərə aid onlarla yeni abidələr qeydə alınmış, ərazinin arxeoloji xəritəsinin tərtibinə başlanılmış, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatların sonrakı inkişaf problemi irəli sürülmüşdür [7, 8].

Göründüyü kimi, artıq 1920-1930-cu illərdə arxeologiya, etnoqrafiya və milli mədəniyyət ilə əlaqəli məsələlərin qaydalarını və qaydalarını təsvir etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr edilən "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu" kitabında abidələrinin qaydalarını və qaydalarını təsvir etmişdir.

Qeyri, əvvəlki dövrdə 21. İyul 1947-ci ildə "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu" kitabında abidələrinin qaydalarını və qaydalarını təsvir etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu tərəfindən nəşr edilən "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu" kitabında abidələrinin qaydalarını və qaydalarını təsvir etmişdir.

SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan Bölməsi adlandırıldı [14, 54]. Bununla da 1935-ci ilədək – SSRİ EA Azərbaycan filialının yaradılmasınadək digər elm sahələri ilə yanaşı tarix, arxeologiya və etnoqrafiyanın da inkişafına, həm də tarixi abidələrin daha yaxşı öyrənilməsi və mühafizəsinə əvvəlki illərə nisbətən bir qədər geniş imkanlar yarandı. 1935-ci ilin oktyabrında Zaqafqaziya filialının Azərbaycan Bölməsinin SSRİ Elmlər Akademiyasının ayrıca filialına [8, 36] çevrilməsi isə Azərbaycan MEA-nın tarixində mühüm bir mərhələ oldu. Daha bir mühüm mərhələ isə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filiali Rəyasət Heyətinin 1936-cı il fevralın 27-də Tarix sektorunun bazası əsasında martın 1-dən etibarən müstəqil Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun yaradılması haqqında qərar qəbul etməsi oldu [1, v. 6-9]. İ.İ.Meşşaninov İnstitutun direktoru, Vəli Xulufu isə onun müavini təyin olundu.

Bilavasitə arxeoloji abidələrin öyrənilməsi və qorunması sahəsində İ.İ.Meşşaninov, Ə.Ələkbərov, İ.Cəfərzadə, İ.Əzimbəyov, S.Aşurbəyli, A.Ələsgərzadə, Yusifzadə-Sitaşi, N.Minkeviç-Mustafayeva, S.Cəfərzadə, Y.Paxomov və b.-nin böyük xidmətləri olmuşdur.

ASSR Xalq Komissarları Soveti 4 may 1935-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında inqilab, incəsənət, qədim tarix və təbiət abidələrinin qeydiyyatı və mühafizəsi haqqında 9 iyun 1932-ci il tarixli Sərəncamına [16, c.335] əlavə olaraq qərara almışdır ki, "ASSR Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki Abidələrin qorunması üzrə Azərbaycan Mərkəzi İdarəsinin icazəsi olmadan Arxeoloji abidələrin (qədim yaşayış məntəqələri, kurqanlar, qəbiristanlıqlar, kümbəzlər, kəhrizlər, körpülər, ovdanlar, karvansəhənlər, qədim rəsulxanələr, qədim qəbristanlar, zərdəştilikdə yazılmış yazılar, maddi tapıntılar və dəfinələr və s.) məhv edilməsi, zədələnməsi və istifadəsi qadağan edilir" [6, v. 63].

Bundan əlavə əlaqədar təşkilatlara qəti olaraq tapşırılırdı ki, "Geoloji kəşfiyyat, tədqiqat və layihə, hidrotexniki, suvarma və digər iri təsərrüfat tikililərinin həyata keçirilməsi zamanı inşaat işçiləri ştatına arxeoloq daxil edilsin və smetada arxeoloqun saxlanması və arxeoloji işlərin lazımı həcmdə aparılması, habelə həmin abidənin elmi cəhətdən öyrənilməsi və qeydə alınması üçün bununla bağlı zəruri xərclər (qazıntılar, fotolarının çəkilməsi, ölçülərin aparılması və s.) nəzərdə tutulsun" [6, v. 63].

Bildirilirdi ki, tikinti layihələrinin arxeoloji baxımdan təmin edilməsi məsələlərinə dair genişmiqyaslı tikinti işlərinə rəhbərlik edən qurumlar Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki Abidələrin qorunması üzrə Azərbaycan Mərkəzi İdarəsi ilə mütləq əlaqə saxlamalıdır.

Tikinti smetalarını təsdiqləyərkən, onları arxeoloji baxımdan təmin edən şərtlərin Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki Abidələrin qorunması üzrə Azərbaycan Mərkəzi İdarəsi ilə əlaqələndirilməsi də tələb edilirdi [6, v. 63].

Göründüyü kimi, arxeoloji və tarixi abidələrin öyrənilməsi və qorunması məsələsi ilk dəfə belə hərtərəfli və mükəmməl şəkildə qarşıya qoyulurdu. Eyni zamanda Xalq Maarif Komissarlığına bu qərarın çap edilib yayılması da tövsiyə edilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatının, maddi və mənəvi həyatının işıqlandırılması sahəsində müəyyən işlər görüldü. Respublika ərazisində arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar aparıldı, tarixi abidələrin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir sıra yazılar çap olundu. Bu baxımdan rayonlara ekspedisiyaların təşkil olunması diqqəti cəlb edir. Azərbaycanın maddi mədəniyyət abidələrinə aid yeni materialların toplanılması tarixi-arxeoloji, etnoqrafik, epigrafik, tarixi-memarlıq ekspedisiyalarının təşkili nəticəsində mümkün olmuşdur. 1935-1941-ci illər ərzində 80-dən artıq belə ekspedisiya və səfərlər edilmiş və 60-dan artıq müxtəlif tarixi abidə növü aşkar edilmişdir [12, 185].

Bu dövrdə müxtəlif əsrlərə aid arxeoloji abidələrin qeydə alınması və tədqiqi üzrə xeyli iş görülmüşdü. Qədim arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində Xanlar muzeyinin əməkdaşı Y.Hummelin də böyük əməy olmuşdur. Onun tərəfindən Gəncəçay bölgəsində sistemli arxeoloji axtarışlarla bərabər 1938-1939-cu illərdə Kərkicahan, Xankəndi, Xocalı abidələrində yoxlama qazıntıları aparılmış, bir sıra siklopik abidələr aşkarlanmış, əsas etibarilə il tunc dövrünün müxtəlif inkişaf mərhələlərinə, xüsusilə də erkən tunc dövrünə aid arxeoloji qazıntılar aparılmış, mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir [13, 5-6]. Y.Hummelin xidməti məhz tunc dövrünün ilk mərhələsi, yəni erkən tunc dövrü abidələrinin aşkar olunmasındadır [Hidayət, 8]. O, özü də bu tip abidələri eneolit yox, ilk tunc dövrü abidələri kimi qələmə vermişdir. Y.Hummeli əhəmiyyətli dərəcədə başqa tədqiqatçılardan fərqləndirən amil onun apardığı tədqiqatları vaxtılı-vaxtında nəşr etməsidir [10, 67; 11, 212-213].

12. Керимова Т.С. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Баку: Тахсил, 2005. - 568 с.
13. Нариманов И.Г. Археологические памятники Гянджичайского района Азербайджана (с древнейших времен до эпохи железа). Автореф. канд. дисс. Москва: 1955,
14. Наука и техника Советского Азербайджана. Летопись важнейших событий (1920-1987). Баку: 1987.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР. Баку: 1929, №21.
16. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР. Баку: 1932, №18.

Гусейнова С. Р.

**ОРГАНИЗАЦИЯ ИЗУЧЕНИЯ и ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ
МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ в АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(1930-1950 годы)**

РЕЗЮМЕ

Вопрос охраны памятников материальной культуры на государственном уровне нашел свое полное положительное решение только в 30-50-е гг. XX века. На государственном уровне особое внимание уделялось выявлению, изучению и охране археологических и исторических памятников старины. После преобразования Общества Исследования и Изучения Азербайджана в 1929 году в Азербайджанский Государственный Научно-Исследовательский Институт здесь велась исследовательская работа по выявлению памятников старины. После создания в 1936 году Института истории и археологии при АзФАНе, а позже в составе самостоятельной АН Азербайджанской ССР велись исследовательские работы по выявлению, изучению и охране памятников старины. Параллельно велась работа по подготовке высококвалифицированных археологических кадров. После этого процесс изучения археологических памятников и публикации их результатов велось планомерно.

Huseynova S. R.

**ORGANIZATION OF STUDY AND PROTECTION OF MONUMENTS OF
MATERIAL CULTURE IN THE AZERBAIJAN SSR (1930-1950)**

SUMMARY

The issue of protection of monuments and found materials at the state level, found its full positive solution only in the 30-50-ies of XX century. At the state level, special attention was paid to the identification, study and protection of archaeological and historical monuments of antiquity. After the transformation of the Azerbaijan Society for Researches and Studies in 1929 into the Azerbaijan State Scientific Research Institute, exploration work was carried out to identify the monuments of antiquity. The establishment in 1936 of the Institute of History and Archeology under AzBAS, and later as part of the independent Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, there were much research work on the identification, research and protection of ancient monuments. At the same time, work was under way to train highly qualified archaeological personnel. After that, the study of archaeological sites and the publication of its results was organized systematically.